

उगवती पश्चिम

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

आजवर पश्चिम म्हणजे युरोप आणि अमेरिका हे विकसित जग मानले गेले आहे. आर्थिक सुविधा, सामाजिक समानता व न्याय, सर्वांना समान संधी इत्यादी बाबी आपण या विकसित जगात असणार असे गृहीत धरतो. वस्तुस्थिती तशी नाही. पण आर्थिक संपन्नतेमुळे पाश्चिमात्य संस्कृती अनुकरणीय मानली जाते. जागतिकीकरणाने या प्रक्रियांना वेग आला आहे आणि पश्चिमेचा सांस्कृतिक वसाहतवाद वाढत आहे.

पण, जरा दूरचा विचार करता, उद्याची पश्चिम आजच्या पश्चिमेइतकी जागतिक पटलावर बलिष्ठ नसेल असे वाटते. चीन, ब्राझील, रशिया आणि भारत या उगवत्या महासत्ता मानल्या जातात. त्याबरोबरच दक्षिण आशियातील संपन्न देश लक्षात घेता जागतिक सामर्थ्याचे विकेंद्रीकरण होताना दिसते. तरीही, उद्याच्या पश्चिमेचे सामर्थ्य उद्याच्या आफ्रिकेइतके दुर्लक्षण्यासारखेही नसेल. हे आर्थिक, सांस्कृतिक व लष्करी सामर्थ्य आजच्या तरुण पिढीच्या हातात जाणार. म्हणून पश्चिमेतील तरुण पिढीचे चित्र काय आहे हे पाहणे हा या लेखाचा उद्देश आहे. त्याचबरोबर या चित्राची आपल्या समाजाशी तुलना बोधप्रद ठरावी.

मुळात एखादा सामाजिक प्रश्न आहे हे मान्य करणे, आणि मग तो गांभीर्याने सोडवण्याचा प्रयत्न करणे या दोन्ही गोष्टी आपल्या राज्यसंस्थेत अभावानेच आढळतात. त्या दृष्टीनेही हा लेख पहावा. जागतिकीकरणाने कल्याणकारी राज्याचा संकोच जगभर होत आहे. मग समाजाच्या सध्याच्या दुबळ्या आणि जागतिकीकरणाने नव्याने दुबळ्या होणाऱ्या घटकांचा वाली कोण हा प्रश्न राज्यसंस्थेपुढे आणि या समाजापुढे कसा उभा आहे हेही या विवेचनावरून लक्षात यावे.

गेल्या काही वर्षांत पश्चिमेतील तरुण पिढीचा नागरी सहभाग कमी होत आहे. नागरी सहभाग म्हणजे काय? तर बाजारव्यवस्थेतील आणि वैयक्तिक-कौटुंबिक बाबीतील सहभागाखेरीज इतर सामाजिक गोष्टीतील नागरिकांचा सहभाग. म्हणजे, आपण दुकानात एखादी वस्तू विकत घ्यायला जातो किंवा मुलगा आजारी आहे म्हणून डॉक्टरकडे घेऊन जातो, हा नागरी सहभाग नव्हे. तर मतदानातील सहभाग, समाजकारणातील स्वयंसेवी व इतर संस्थांतील, संघटनांतील सहभाग म्हणजे नागरी सहभाग. या कमी होणाऱ्या सहभागाने लोकशाही कमकुवत होते. (लोकशाही म्हणजे केवळ मतदान नव्हे.) त्यात, जागतिकीकरणामुळे दुबळ्या होणाऱ्या राज्यसंस्थांमुळे नागरी सहभागाचे महत्त्व आणखीच वाढते.

लोकशाही व्यवस्थेच्या चौकटीत राहून राजकीय, निम-राजकीय किंवा अ-राजकीय अशा कामगार संघटना, धार्मिक संघटना यात तरुणांनी भाग घेणे आवश्यक असते. त्यासाठी राजकारण आणि समाजकारणात मुळात तरुण पिढीला रस लागतो, मग सक्रिय योगदानाची तयारी लागते.

हा सहभाग कमी झाल्यास तुटीच्या अंदाजपत्रकासारखी लोकशाहीत तूट येते. ही तूट कशी भरून काढायची यावर पश्चिमेत सध्या बरेच विचारमंथन चालू आहे. उदाहरणार्थ, लोकशाही आणि कल्याणकारी राज्य म्हणून नॉर्वे या उत्तर युरोपातील देशाचे नावे घेतले जाते. तेथे १३ ते २९ या वयोगटातील सामाजिक संघटनांत सहभागी होणाऱ्यांचे प्रमाण मागील पिढीपेक्षा फारच कमी झालेले आहे. मग, आपल्याकडच्या सारखीच तरुण पिढी अधिक आत्मकेंद्रित होत चालली आहे का, असा प्रश्न विचारला जातो. ती आत्मकेंद्रित झाल्यास लोकशाहीतील तुटीबरोबरच सामाजिक भांडवलही कमी होते व देश खिळखिळा होतो. पण आत्मकेंद्रितता दर वेळी अनिष्ट असतेच असेही नाही. आचार-विचाराचे स्वातंत्र्य या दृष्टीने पाहता आत्मकेंद्रितता महत्त्वाची असते. पण समाजापासून तुटलेपणा, उदासीनता या दृष्टीने आत्मकेंद्रितता समाजाला घातक ठरते. पश्चिम या अंतर्विरोधात अंशतः अडकलेली आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य कोठे संपले आणि सामाजिक बांधिलकी कोठे सुरू होते याचे निश्चित निकष अशक्य आहेत आणि पाश्चात्य संस्कृती तर व्यक्तिकेंद्रिततेवर आधारित आहे. पण 'मी, माझे, माझ्यापुरते' हा दृष्टिकोन आपोआपच समाजातील आहे रे गटाला फायदेशीर असतो. स्वीडनमधल्या एका सर्वेक्षणात असे आढळते की १५ ते २९ या वयोगटात 'मला हवे ते करायला मिळणे', 'आरामशीर आयुष्य', 'समाधानी आयुष्य' या मूल्यांना ही पिढी जास्त महत्त्व देते. 'शुद्ध पर्यावरण', 'जागतिक शांतता' अशा सामाजिक मूल्यांना कमी महत्त्व देते. पण सामाजिक न्याय हे मूल्य मात्र ही पिढी महत्त्वाचे मानते. ३० ते ८५ या वयोगटातील पिढी वैयक्तिक सुखाच्या मूल्यांना कमी महत्त्व देते तर सामाजिक मूल्यांना जास्त महत्त्व देते. दुसऱ्या एका अभ्यासानुसार तरुण पिढी फार दूरचा भविष्याचा विचार करत नाही. मध्यमवयीन किंवा वयस्कर पिढीला त्यामानाने जरा दूरदृष्टी असते. पण सांस्कृतिक सहिष्णुता, नवीन चालीरीतींचा अवलंब, परकीयांना समजावून घेणे याबाबत नवी पिढी जास्त मोकळी असते. तर जुनी पिढी परंपरानिष्ठ असते. नोकरीधंद्याच्या बाबत आजचे तरुण नैतिकदृष्ट्या फार जागरूक दिसत नाहीत. म्हणजे, आपण

जेथे नोकरीत आहोत तो व्यवसाय समाजाला किती उपयोगी आहे याचा विचार फार केला जात नाही. १९९२ साली असाच एक अभ्यास झाला होता, तेव्हाची तरुण पिढी हा विचार करत असे. आता एखाद्या नोकरीत सामाजिक प्रतिष्ठा किती आहे हा विचार प्रामुख्याने केला जातो. आपल्या वैयक्तिक निर्मिती-क्षमतेला नोकरीतून वाव मिळावा ही अपेक्षा १९९२ साली ६६ टक्के तरुणांची होती तर आता ५५ टक्के तरुणांची असते. म्हणजे, वाढत्या व्यक्तिकेंद्रिततेने निर्मितीक्षमता वाढते असेही दिसत नाही. थोडक्यात, युरोपातील तरुण पिढी आदर्शवादासाठी इतरांच्या वतीने दिवसेंदिवस कमी सक्रिय होत आहे. जगभरच्याच सुस्थित तरुण पिढीचा हा कल दिसतो. सामाजिक सहभागासाठी वेळ आणि दीर्घकालीन बांधिलकी घायला तरुण पिढीची तयारी नाही.

निवडणुकीतील मतदानाची टक्केवारी हे राजकीय सहभागाचे दृश्य आणि मोजता येण्यासारखे परिमाण आहे. पण मतदान करणाऱ्यांचे प्रमाण घटले याचा अर्थ दरवेळी राजकीय उदासीनताच असेल असा नाही. सत्तेवर असलेल्या आणि विरोधात असलेल्या पक्षांचे धोरण फारसे निराळे नसेल, समाजात जर एकूण एकवाक्यता असेल तरी मतदानाचे प्रमाण कमी राहू शकते. ही एकवाक्यता कमी असली किंवा सत्तारूढ पक्षाचे एखादे धोरण फारच वादग्रस्त असले, तर मतदानाचे प्रमाण एकदम वाढूही शकते. उदाहरणार्थ, नॉर्वेमध्ये लोकसभेच्या निवडणुकांत एरवी सुमारे ७५% मतदान होते पण १९९४ साली युरोपियन युनियनमध्ये दाखल व्हायचे का नाही या मुद्द्यावर ८९% मतदान झाले किंवा आताच्या अध्यक्षीय निवडणुकीत अमेरिकेत सुमारे ६३% मतदान झाले. १९०८ नंतर अमेरिकेत प्रथमच एवढ्या मोठ्या संख्येने लोकांनी मतदान केले.

पश्चिमेत मतदानाचे प्रमाण कमी म्हणजे सरकारी संस्थांवर विश्वासही कमी असे ठामपणे म्हणता येत नाही. (आपल्याकडे तसे म्हणता येऊ शकते.) पोलीस, न्यायसंस्था, शिक्षणसंस्था, शासकीय प्रसारमाध्यमे या शासकीय संस्थांवर उत्तर युरोपातील तरुणांचा विश्वास असतो. विश्वास असतो म्हणजे या संस्था कार्यक्षम आहेत. भ्रष्टाचारी नाहीत, लोककल्याणासाठी प्रयत्नशील आहेत असे मानणे. पण त्याच उत्तर युरोपात तरुण पिढी राजकीय पक्षात सामील होणे, राजकीय चळवळीत भाग घेणे, निवडणुका लढवणे, निदर्शने करणे अशा उपक्रमांत बहुसंख्येने भाग घेत नाही. याउलट दक्षिण युरोपातील देशात शासकीय संस्थांवरील विश्वास कमी झालेला आढळतो. पण त्यांचा राजकीय वैयक्तिक सहभाग जास्त आहे. त्यांचे एक कारण म्हणजे प्रस्थापित व्यवस्थेची धोरणे इष्ट दिशेने जात

नाहीत. मग आपणच सामाजिक प्रक्रियांमध्ये भाग घेतला पाहिजे ही निकड निर्माण होते. आपल्याकडे सामाजिक अन्याय जास्त असल्याने हा सहभाग जास्त आढळतो. पण दोन विरोधी पक्षांतील कोणीही सत्तेवर आला तरी प्रस्थापिताची दिशा इष्टच राहिल हा विश्वास असेल, तर ही निकड राहत नाही. मग मतदानाचा खटाटोप तरी कशाला हा विचार बळावतो.

या पार्श्वभूमीवर शिक्षणाने नागरी सहभाग वाढवता येईल का या अनुषंगाने पश्चिमेत बराच विचार झालेला आहे. येथे शिक्षण सरकारच्या अखत्यारीत, मोफत आणि सक्तीचे असते. या सक्तीची बरीचशी काटेकोर अंमलबजावणी केली जाते. शिक्षणाने राजकीय प्रगल्भता वाढते, शिक्षित माणूस अल्पशिक्षितापेक्षा हक्कांबाबत जास्त जागरूक असतो. एखाद्या शासकीय धोरणाचे परिणाम आपल्या हक्कांच्या पायमल्लीत होतील का याविषयी तो सतर्क असतो, वगैरे. म्हणून पश्चिमेत शिक्षणक्रमात नागरी सहभाग, विकास अध्ययन याचा शाळा-कॉलेजात समावेश केला जातो. विकास ही एखाद्या देशाची अलिप्त प्रक्रिया नसते. जागतिकीकरणामुळे देशांचे परस्परंशी अभिसरण वाढले आहे. ही जाणीव विद्यार्थी दशेपासून बिंबवण्यासाठी हा विषय तिसरी-चौथीपासून या ना त्या स्वरूपात शिकवला जातो.

एकूण पश्चिमेतील या आढाव्यानंतर ब्रिटिश तरुण पिढीचे विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत वर्गाचे दर्शन पाहू, त्यावरून येथील कुटुंबव्यवस्था व राज्यसंस्था यांची भूमिकाही स्पष्ट होईल. मागील वर्षी युनिसेफ या संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या संघटनेने २१ विकसित देशातील मुले व तरुण यांचा अभ्यास केला. या पिढीच्या स्वास्थ्याची तपासणी या अभ्यासात केली. स्वास्थ्य म्हणजे फक्त शारीरिक स्वास्थ्य नव्हे, तर मानसिक, सामाजिक, आर्थिक स्वास्थ्य, well-being या अर्थी. त्यात अमेरिकेचा क्रमांक शेवटचा आला आणि ब्रिटनचा शेवटून दुसरा आला. म्हणून या लेखात ब्रिटिशांचे उदाहरण पाहू. (अमेरिकेतील या वर्गाची परिस्थिती फारशी वेगळी नाही. तिथे, सामाजिक अन्यायात वर्णद्वेषाची भरच पडते.)

आपल्या समाजाची ही लक्त्रे चव्हाट्यावर आल्याने ब्रिटनमध्ये चांगलीच खळबळ माजली. त्यावर अजूनही चर्चा चालू आहे. चौकशी-समिती, आयोगही नेमले जात आहेत. ब्रिटनमधील तरुण पिढी (१० वर्षांपासून - कारण बाल गुन्हेगारीही वाढत आहे.) इतकी घायाळ, दुर्लक्षित का याची बरीच कारणे देण्यात येत आहेत. ज्युलिया मार्गो या विदुषीच्या मते एकूण ब्रिटिश संस्कृतीच मुलांचा द्वेष करते. वाढते घटस्फोट, लोकसंख्येतील अतिवृद्धांचे प्रमाण या वृत्तीला कारणीभूत असावे. तसेच ब्रिटिश प्रौढ इतर युरोपियनांच्या मानाने गुंडांना घाबरून असतात. गुंडगिरीला तिथल्या तिथे आळा घालण्याचा सामाजिक

सहभागच कमी होत आहे.

अमेरिकेत आणि ब्रिटिश मुलांत गँग संस्कृतीही वाढत आहे. गँग इतरांना तर भीती दाखवतेच पण गँगमधील मुले एकमेकांनाही घाबरून असतात. गँगचा प्रभाव वाढण्याची कारणे दिली जातात ती म्हणजे कुटुंबव्यवस्थेचा लय, एकट्या माता, घरी वडील किंवा वडील सदृश्य व्यक्ती नसणे त्यामुळे धाक नसणे, वगैरे. ही कारणे ग्राह्य असावीत पण ती पुरेशी दिसत नाहीत. शासकीय नियोजनाचा अभाव हे प्रमुख कारण असावे. स्वीडनमध्ये, इतर स्कॅन्डेनेवियन देशांत एकट्या पालकाने मुले वाढवण्याचे प्रमाण ब्रिटन-अमेरिकेहून जास्त आहे. पण त्या एकट्या मातांची मुले उनाड होत नाहीत, ब्रिटन-अमेरिकेतीलच होतात, का? तर तेथील राज्ये अजून कल्याणकारी आहेत. हॉलंड, डेन्मार्क, स्वीडन, फिनलंड यासारखे देश राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या जवळ जवळ दहा टक्के रक्कम समाजाच्या दुर्बळ घटकांवर खर्च करतात. खर्च करतात म्हणजे कागदावर नव्हे तर ती मदत त्या घटकांपर्यंत, त्या मुलांपर्यंत पोचेल याची जबाबदारी सरकार घेते. हे नियोजन ब्रिटनमध्ये नीट होत नाही. आणि मुळात अशा खात्यांच्या पैशाची तरतूदच जागतिकीकरणाच्या १९८० च्या दशकापासून आटत आहे. आजवर युरोपमधील देशांत 'सुरक्षा जाळे' व्यवस्थित असे. म्हणजे गरीबांतील गरीब बेघर होणार नाही, भुकेने मरणार नाही, त्याचे आरोग्य सांभाळले जाईल याची काळजी सरकार घेत असे. हे सामाजिक सुरक्षा जाळे आता ब्रिटनमध्ये फाटत चालले आहे. त्याबरोबरच आहे-रे, नाही-रे या वर्गातील दरीही रुंदावत आहे. मग अशा घटकांसाठी बळी तो कान पिळी हा जंगलचा कायदा चालतो, बकाली वाढते आणि गुन्हेगारी वाढते.

तरुण पिढीच्या आक्षेपार्ह वर्तनात ब्रिटिश तरुण पिढी आघाडीवर आहे. १२-१३ वर्षांपासून दारू पिणे, अंमली पदार्थांचे सेवन, भुरट्या चोऱ्या, सार्वजनिक मालमत्तेची नासधूस इथपासून खुनांपर्यंत गुन्हेगारी वाढत आहे. त्यात १२-१३ वर्षांपासून गर्भार राहणाऱ्या teenage pregnancy चे प्रमाणही ब्रिटनमध्ये जास्त आहे. गरीबीमुळे जास्त वेळ काम करायला लागत असल्याने व वाढत्या घटस्फोटांमुळे आई-बापांना मुलांबरोबर फार वेळ घालवता येत नाही. १५ वर्षांची ४५ टक्के ब्रिटिश मुले संध्याकाळी मित्रांबरोबर बाहेर असतात तर १७ टक्के फ्रेंच मुले बाहेर असतात. उरलेली पालकांबरोबर असतात. घरातील प्रौढांच्या अनुपस्थितीमुळे समाजात कसं वागायचं हेच या मुलांना कळत नाही. त्यामुळे व्यक्तिमत्त्वाची घडण नीट होत नाही. त्यात शिक्षणाचा अभाव असेल तर मिळाल्याच तर कमी दर्जाच्या नोकऱ्या मिळणे, त्याही न टिकणे, नोकरीत पुढे सरकू न शकणे असे वैयक्तिक व सामाजिक

भांडवलावर अनिष्ट परिणाम होतात.

ब्रिटन हा जगातला चौथ्या क्रमांकाचा श्रीमंत देश आहे. पण बालदारिद्र्यात तो विकसित देशांत आघाडीवर आहे. (परत अमेरिका क्रमांक एकवर आहे.) ब्रिटनमध्ये चारातले एक मूल दारिद्र्याच्या अधिकृत रेषेखाली वाढते. सहा कोटी लोकसंख्येच्या देशात जवळजवळ ३० ते ४० लाख मुले दारिद्र्यात तर जवळजवळ १० लाख म्हणजे एकूण मुलांच्या १० टक्के अतिदारिद्र्यात आहेत. दुसऱ्या शब्दांत, वार्षिक राष्ट्रीय उत्पन्न, राष्ट्राची कागदोपत्री दरडोई संपन्नता आणि समाजाच्या अशा घटकांचे स्वास्थ्य यांचा काहीही संबंध नसतो. हीच परिस्थिती 'महासत्ता' म्हणवून घ्यायची घाई झालेल्या भारतात आढळते. अमेरिका आणि ब्रिटनमधले दारिद्र्य भौगोलिक रूपात दृश्य असते. ब्रिटनमध्ये ज्यांना स्वतःचे घर विकत घेणे शक्य नसते किंवा भाड्याने घर घेणेही शक्य नसते, असे लोक सरकारने त्यांच्यासाठी बांधलेल्या फ्लॅटमध्ये राहतात. अशा इमारतींच्या संकुलांना ब्रिटनमध्ये 'इस्टेट' म्हणतात. या इस्टेट्स मुख्यतः मोठ्या शहरात असतात. तेथे दारिद्र्य तर असतेच पण त्याबरोबर गुन्हेगारी, सामाजिक असुरक्षितताही असते. इथे गँगसंस्कृती प्रभावी असते. २००३ साली १० ते १५ वयोगटातील ब्रिटिश मुलांच्या ३५% म्हणजे एक-तृतीयांश मुले अशा गुन्हांचे लक्ष्य होती. गुन्हे करणारी मंडळीही या वयोगटातील किंवा तरुणच. हे प्रमाण २००४ साली ५९% वर गेले. यावरून या गुन्हांची व्याप्ती लक्षात यावी.

इस्टेटमधील बहुतेक मुले १३-१४ व्या वर्षीच शिक्षण सोडून देतात. इथे ही गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे की आपल्याकडच्या सारखी बालमजुरीसाठी किंवा घरच्या गरीबीमुळे अर्थार्जनासाठी या मुलांनी शिक्षण सोडलेले नसते. तो बहुधा वाईट संगतीचा परिणाम असतो. सक्तीचे असले तरी शिक्षणाच्या सक्तीची सरकार नीट अंमलबजावणी करत नाही हे प्रमुख कारण. या मुलांना दिवसभर करायला काहीच काम नसते. या वर्गाला ब्रिटनमध्ये NEETS म्हणतात. म्हणजे Not in Employment, Education or Training. इस्टेटमध्ये एकतृतीयांश प्रौढ कायमचे बेरोजगार असतात. ते सरकारी भत्त्यावर जगतात. पन्नास टक्केनी शालेय शिक्षण पुरे केलेले नसते. हे ब्रिटनच्या समाजातील अगदी तळातील पाच-सहा टक्के लोक पण नेमक्या याच वर्गाला शासकीय मदतीची - फक्त आर्थिक नव्हे - जरूरी असते. समाजाच्या मुख्य प्रवाहात त्यांना आणण्यासाठी फारशी उपाययोजना दिसत नाही. योजना कागदावर राहतात व 'टार्गेट' पुरे केल्याच्या नोंदी केल्या जातात. हा वर्ग वाऱ्यावर सोडल्यासारखा असल्याने यातील १५-२० वर्षांची मुले उपद्रवी होतात. संध्याकाळी सहानंतर इस्टेटच्या मधल्या मैदानात ही

मुलं-मुली जमतात, दारू पितात, अंमली पदार्थ घेतात. मग मारामाऱ्या कर, आजूबाजूच्या लोकांच्या घरांच्या खिडक्या फोड, गाड्यांची नासधूस कर, मैदानात शारीरिक विधी कर असे उद्योग करतात. तिथे राहणाऱ्या लोकांच्या तक्रारींची दखल पोलीस घेत नाहीत. बहुधा पोलीस त्यांना घाबरून तरी असतात किंवा ही सामाजिक अशांतता त्यांनी गृहीत धरलेली असते. यावर आळा म्हणून होती ब्लेअर पंतप्रधान असताना ASBO (Anti-social Behaviour order) हा कायदा करण्यात आला. त्यानुसार चारहून जास्त लोकांनी संध्याकाळी एकत्र येऊ नये, रात्री दहानंतर विशिष्ट गल्ल्याबोळांत हिंडू नये वगैरे निर्बंध इस्टेटस्मध्ये घालण्यात आले. या निर्बंधाची कोणीच दखल घेत नाही. स्थानिक पोलिसांच्या मते चार मुलांच्या पाच गटांनी पाच ठिकाणी गोंधळ घालण्यापेक्षा वीस मुलांनी एका ठिकाणी उपद्रव केला तर नियंत्रण सोपे जाते.

ASBO च्या मागचे गृहीत ही मुले हा कायदा आणि सुरक्षेचा 'प्रश्न' आहे आणि तो पोलिसी खाक्याने सोडवता येईल असे होते. दुसरा एक मार्ग प्रयोग म्हणून हाताळण्यात आला. तो कल्याणकारी राज्याच्या भूमिकेतून पुढे आला. इस्टेटस्मधील सतत शाळा बुडवणाऱ्या मुलांच्या पालकांसाठी खास क्लासेस चालवले जातात. (प्रसंगी, मुलांच्या वर्तनाला जबाबदार धरून पालकांना तुरुंगाची हवाही खायला लागलेली आहे.) पालकत्व म्हणजे काय याचे प्रशिक्षण दिले जाते. जिथे त्याचाही उपयोग होत नाही, किंवा ज्या कुटुंबांमध्ये हा प्रश्न पिढ्यानपिढ्या चालू आहे, अशा कुटुंबांच्या घरी सरकारी सुरक्षा-विभागाचे कर्मचारी येतात. घर कसे चालवायचे याचे शिक्षण देतात. म्हणजे, घरातल्या प्रत्येकाने वेळेवर उठावे, नाश्ता करावा, स्वयंपाक कसा करावा, दिवसातले किमान एक जेवण तरी सगळ्यांनी एकत्र घ्यावे, इत्यादी. यालाही दाद न देणाऱ्या कुटुंबांचे दुसऱ्या ठिकाणी पुनर्वसन करण्याचे प्रयत्नही झाले आहेत. अशा ठिकाणी अशीच व्यथित आणि इतर ग्रस्त कुटुंबे असतात. तेथेही प्रशिक्षण चालू राहते. पण हा प्रयोग फार खर्चिक असल्याने त्याचा फायदा फार कमी कुटुंबांना होतो.

वरती teenage pregnancy चा उल्लेख केला. १३ ते १९ वर्षातील मुली गर्भारि राहणे याचे प्रमाण ब्रिटनमध्ये खूप आहे. हा प्रकार आपल्याकडच्या बालविवाहापेक्षा निराळा आहे. बालविवाहात पालक अपराधी असतात. इथे फक्त शरीरसंबंध ठेवला जातो व त्यातून गर्भारपण येते. लग्नापर्यंत मामला पोचतोच असे नाही आणि बहुधा आई-वडिलांना मुलगी गर्भारि आहे हे तिने सांगितल्यानंतरच कळते. या सामाजिक प्रश्नाचे कारणही दारिद्र्य असते आणि परिणामही दारिद्र्य असतो. बहुधा गर्भारपणामुळे या मुली शाळा सोडतात, आई झाल्यावर त्यांचे

सामाजिक अभिसरण, औपचारिक शिक्षण खुंटते. इतरही कौशल्य नसल्याने नोकरीचीही शक्यता कमी असते. गर्भारपण ते प्रसूती या दरम्यान 'वडील' बहुधा गायब झालेले असतात. मग 'एकटी माता' अशी सरकारदरबारी नोंद होते आणि शासकीय भत्ता सुरू होतो. ११-१६ वर्षांची आई आणि मूल या अनुदानावर आयुष्य सुरू करतात. पस्तीशीत आजी-आजोबा झालेल्यांची संख्या ब्रिटनमध्येच बरीच आहे. या प्रश्नावर उपाय म्हणून शाळेत दहाव्या वर्षापासून सेक्सचे शिक्षण सक्तीचे करण्याचे प्रयोग चालू आहेत. या प्रयोगाचे विरोधकही आहेत. त्यांच्या मते, यामुळे मुक्त शरीर संबंधांना प्रोत्साहन मिळण्याचीच शक्यता जास्त आहे. तसेच शरीरसंबंधांतून उद्भवणाऱ्या शारीरिक विकारांच्या औषधपाण्याचा बोजा सरकारी तिजोरीवर पडण्याची शक्यता वाढेल. कारण ब्रिटनमध्ये आरोग्यसेवा मोफत आहे.

पश्चिमेतील तरुण पिढीचे - उद्याच्या नागरिकांचे चित्र असे आहे. एकीकडे शिक्षित पिढीचा त्यांच्या त्यांच्या देशातही सामाजिक सहभाग कमी होत आहे. मग आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील दारिद्र्य, कुपोषण, युद्धे या तिसऱ्या जगातील प्रश्नांकडे ते कितपत आत्मीयतेने पाहतील हे साशंक आहे. दुसरीकडे, शासन किंवा राज्यसंस्था 'आंतरराष्ट्रीय विकास' शिक्षणक्रमांत आणण्याचा प्रयत्न करत आहेत, पण नेमक्या याच संस्था तिसऱ्या जगाच्या शोषणाला जबाबदार आहेत. समाजातील खालच्या थरातील तरुणपिढी तर मुख्य प्रवाहापासून अधिकाधिक विभक्त होत आहे. तिसऱ्या जगाने, आपल्यासारख्या विकसनशील देशाने पश्चिमेच्या वसाहतवादाचा ऐतिहासिक अनुभव घेतलेला आहे. त्या पार्श्वभूमीवर हे चित्र उत्साहवर्धक नाही.

चन्द्रशेखर पुरन्दरे

Email - artnondeco@yahoo.co.uk
Website - www.art-non-deco.com

□